

Research Paper

Examining the Political Matter in Forough Farrokhzad's Poems from the Perspective of Critical Realism Mona Noori Sabet¹ • Mohammad Taghi Ghezelsofla² • Ali Karimi Male³

1. Ph.D. Student in Political Science, Iranian Matters, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

2. Associate Professor of Political Science, Department of Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

3. Professor in the Department of Political Science at the University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.529>

Receive Date: 12 November 2024

Revise Date: 22 December 2024

Accept Date: 23 January 2025

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

In recent years, the concept of "the political" has gained prominence as a critical topic within the fields of social and political sciences. Scholars such as Paul Ricoeur, Hannah Arendt, and Chantal Mouffe have articulated a distinction between "the political" and "politics" as traditionally understood. While politics primarily addresses matters related to power, governance, and decision-making, the political focuses on human relationships, the dynamics of coexistence, and the influence of power structures on everyday life. This distinction has become increasingly salient in contemporary society, where many matters not conventionally deemed political are nevertheless shaped by underlying power relations.

Literature, as a form of creative expression through speech and language, also exists within the political. Writers and poets engage in the political discourse of society by addressing social, cultural, and political matters of their time. Their work not only reflects social and political conditions but can also serve as a tool for raising awareness, fostering criticism, and inciting change. In this context, the literary contributions of Iranian writers and poets, especially since the Constitutional era, who have criticized and analyzed the existing conditions, are integral to Iranian political and social culture. Forough Farrokhzad (1934-1966), one of the most prominent contemporary Iranian female poets, exemplifies this approach.

The works of Forough Farrokhzad, which reflect her rebellious and critical spirit, have been profoundly shaped by the political and social developments of her era. In her poetry, Forough addresses significant matters such as inequality, oppression, colonialism, and cultural alienation, with the intention of critiquing unjust structures and advocating for the transformation of the status quo. This study employs a critical realism framework to analyze the political dimensions within Forough Farrokhzad's poems, illustrating how her writings not only mirror the social conditions in Iran but also function as instruments for raising awareness and promoting social and political change. The purpose of this study is to elucidate how Forough, as a political and social activist, actively resisted the prevailing political and social frameworks of her time while striving for freedom and liberation.

* Corresponding Author:
Mohammad Taghi Ghezelsofla, Ph.D.
E-mail: m.ghezel@umz.ac.ir

Methodology

This research employs a critical realism approach as its theoretical framework and methodology. Critical realism contrasts with both positivist and idealist perspectives. It posits that the world exists independently of human perception and that valid knowledge is achieved by critically examining our experiences of existence. By emphasizing the significance of social structures, critical realism asserts that human thoughts, actions, and feelings are shaped by the environmental, social, and political conditions in which individuals live. Consequently, literature can be analyzed as a reflection of social realities.

This study employs a qualitative content analysis technique to collect data. Five poems by Forough Farrokhzad—namely "The Prisoner," "The Wall," "Rebellion," "Another Birth," and "Let's Believe in the Cold Season"—are examined. Through this method, the research carefully analyzes the vocabulary, imagery, metaphors, and themes present in the poems to identify elements of political discourse and reflections of the critical realism approach in Farrokhzad's work. In addition to examining the poems themselves, theoretical sources related to critical realism and the concept of the political are also utilized. According to critical realism, it is essential to analyze the structures and mechanisms that contribute to the emergence of events. This study considers the social, political, and cultural structures of Iran during the 1940s and 1950s as the context for the creation of Farrokhzad's works. Furthermore, the research aims to achieve a deeper understanding of the relationship between the literary text and social realities by identifying the mechanisms that influence Farrokhzad's thoughts and attitudes.

Results and Discussion

The qualitative content analysis of Forough Farrokhzad's poetry reveals a profound engagement with political themes and elements. The most salient components evident in her works include:

- Injustice and Inequality: Farrokhzad's poetry serves as a strong critique of injustices and inequalities within society, with a particular focus on gender disparities. She effectively illustrates the social, political, and cultural constraints imposed upon women, thereby protesting against patriarchal structures that infringe upon women's rights and freedoms.

- Pursuit of Freedom and Rejection of Oppression: The poems encapsulate a quest for liberation, highlighting the importance of individual and human freedom while denouncing any form of dependency and coercion. By challenging the prevailing status quo and oppressive systems, Farrokhzad endeavors to alter the existing order and promote transformative change. The portrayal of a liberated and deconstructive individual in her poetry underscores her opposition to the mechanisms of oppression and political authority.

- Effects of Colonialism and Cultural Alienation: Farrokhzad addresses the consequences of colonialism and cultural alienation as they pertain to Iranian society. She articulates a profound sense of crisis, confusion, insensitivity, and a lack of enthusiasm, critiquing the condition in which society has deviated from its foundational goals, ideals, identity, and national culture, resulting in a sense of emptiness. Furthermore, an analysis of her poetry shows that Farrokhzad adopted a critical perspective towards the social and political structures of her era. Beyond merely expressing prevailing matters, she seeks to identify their underlying causes, illuminating the unjust frameworks that have contributed to these problems. For example, by depicting the deplorable conditions faced by women, she critiques patriarchal structures and gender discrimination. Additionally, she aims to expose the

authoritarian characteristics of the political systems of her time by denouncing political repression and suffocation.

Conclusion

The findings of this research reveal that Forough Farrokhzad transcended the role of a poet to become a political and social activist. Her poetry serves as a reflection of her profound concerns regarding the social and political matters prevalent during her time. Through her artistic expression, Forough critiqued the existing societal norms and endeavored to raise awareness, thereby fostering the potential for social and political transformation. Employing a critical realism approach facilitates a deeper understanding of the interplay between literary texts and their corresponding social realities. This perspective highlights how Farrokhzad, as a poet, not only identified but also challenged unjust structures, striving for their reform. It is posited that her thoughts and attitudes were not mere expressions of spontaneity; rather, they were constructs influenced by the political and social contexts of her era. As an embodiment of her time, Forough was shaped by the prevailing social and political frameworks, while concurrently utilizing her poetry as a vehicle for advocating change and the pursuit of a more equitable society. By articulating the lived experiences and realities of her society, she sought to catalyze awareness and inspire individuals to critically engage with their circumstances and pursue positive change. Forough Farrokhzad adeptly employs the language of poetry, encompassing metaphors and sensory imagery, to convey profound political and social matters through a personal and sincere narrative approach, she facilitates a deeper understanding of societal pain and suffering among her audience. While she critiques the existing social order, Farrokhzad's poetry simultaneously embodies a message of hope for transformative change. She envisions a society marked by freedom, equality, justice, and happiness. A critical realist analysis of her poems illustrates that, in addition to her identity as a poet, and she functioned as a political and social thinker, deeply invested in the welfare of her people and society. With an acute awareness of power dynamics and social inequalities, she passionately critiqued and opposed these prevailing matters, consistently advocating for the disruption of authoritarian systems in pursuit of a more equitable and liberated society.

Keywords: Forough Farrokhzad, Critical Realism, Literature, Political Matter, Politics, Society.

References

- Akbarzadeh, Nahid, and Karimi Motahhar, Jannallah (2021). "Critique and Analysis of the Critical Realism School in Iran (Based on the Persian Stories "Shokar Ast" and "Gileh Mard")", *Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences*, Vol. 21, No. 98, pp. 27–51. (In Persian).
- Alizadeh, Simin (2014). "Social Power in the Works of Forough Farrokhzad: An Analysis of Critical Realism", *Journal of Cultural Research*. (In Persian).
- Asadpour, Forough (2018). "Critical Realism", *Journal of Space and Dialectics*, Vol. 2, No. 8. (In Persian).
- Babachahi, Ali (1995). "Influential Indicators of Forough Farrokhzad", *Adineh*, No. 102. (In Persian).
- Basiri, Mohammad Sadegh, et al. (2014). "Critique and Analysis of Realism in Iranian Narrative Literature", *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, Vol. 3, No. 1. (In Persian).
- Bhaskar, Roy (2008). *A Realist Theory of Science*, London: Routledge.

- Bourdieu, Pierre (2021). "Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste", *Translated by Hassan Chavoshian*, 7th Edition, Sales Publications. (In Persian).
- Buchanan, Jack H & Reineman, Douglas J (2013). "Critical Realist Integral Methodological Pluraism", *Journal of Integral Theory and Practice*, 8 (3&4), 317–325.
- Butler, Judith (2009). *Sexual Politics, Torture, and Secular Time, Intimate Citizenships*, Imprint Routledge.
- Cohen-Almagor, Raphael (2017). "J.S. Mill's Boundaries of Freedom of Expression: A Critique", *Philosophy*, Vol. 92, No. 4, pp. 565 – 596.
- Danaee Fard, Hassan, et al. (2020). "Research Methodology of Critical Realism: Understanding Foundations, Processes, and Implementation Procedures", *Quarterly Journal of Humanities Methodology*, Vol. 26, No. 102. (In Persian).
- Ettehadieh (Nezam Mafi), Mansoureh, and Bayani (Eslami Nadushan), Shirin (2011). *Women in Contemporary Iranian History (From the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution)*, Kouyar Publications. (In Persian).
- Farghani, Zahra (2011). "Study and Comparison of Social-Critical Poetry by Parvin Etesami and Forough Farrokhzad", *Master's Thesis*. (In Persian).
- Farrokhzad, Forough (2017). *The Complete Divan of Forough Farrokhzad*, Melina Publications. (In Persian).
- Ghazelsafali, Mohammad Taghi (2012). *Aesthetics and Politics*, University of Mazandaran Publications. (In Persian).
- Ghazelsafali, Mohammad Taghi, and Babelniya, Abdullah (2011). *Literature and Politics: Critical Realism in Iranian Literature (1941–1978) – Mahmoud Dowlatabadi and Bozorg Alavi*, Master's Thesis, University of Mazandaran. (In Persian).
- Guy Pierre Kabemba Luembe (2024). "Cultural Alienation Through the Lens of Development", *African Review of Economics and Finance*, Vol. 16, No.1.
- Hassanpour, Forough & Hashim, Ruzy Suliza (2012). "Reading Forough Farrokhzad's Poetry From The Perspective Of Systemic Functional Linguistics", *GEMA Online™ Journal of Language Studies*, Vol. 12, No. 3, Special Section.
- Hillmann, Michael (2016). *A Lonely Woman (Forough and Her Poetry)*, Translated by Tina Hamidi, First Edition, Hanooz Publications. (In Persian).
- Hutptmann, Emily (2004). "A Local History of The Political", *Sage Journals*, Vol. 32, No. 1.
- Katouzian, Homa (2006). *Eight Essays on Contemporary History and Literature*, Markaz Publications. (In Persian).
- Khalifeh-Banarouani, Bahman (2003). *The Divan of Forough Farrokhzad: Asir (Captive), Eryan (Rebellion), Tavalodi Digar (Another Birth), and Iman Biavarim be Aghaz-e Fasl-e Sard (Let Us Believe in the Beginning of the Cold Season)*. Talieh Publications. (In Persian).
- Kiani, Haleh (2022). *Critical Reappraisal of the Literary Trends in Contemporary Iranian Literature*, Tarh-e No Publications. (In Persian).
- Mehdi Pour, Mohammad, and Khakpour, Mohammad (2011). *Study and*

- Analysis of Transformations in Contemporary Persian Poetry Based on the Influence of Social Events*, Ministry of Science, Research, and Technology, University of Tabriz, Doctoral Dissertation. (In Persian).
- Milani, Farzaneh (2016). *Forough Farrokhzad: A Literary Biography Along with Unpublished Letters*, Persian Circle Publications, Toronto. (In Persian).
- Mosharraf Azad Tehrani, Mahmoud (2014). *The Fairy Princess of Poetry (The Life and Poetry of Forough Farrokhzad)*, 4th Edition. Tehran: Sales Publications. (In Persian).
- Ndayisenga, Zenon (2022). "Faon on the Arbitrariness of Using Violence: An Inevitable for Both Colonialism and Decolonization", *Journal of Black Studies*, Vol. 53, No. 5, 464-484.
- O'Mahony, Patrick (2021). "Habermas and the public sphere: Rethinking a key theoretical concept", *European Journal of Social Theory*, pp.1-22.
- Panait, Raluca (2023). "The Western Reception of Forough Farrokhzad: New Orientalism and Confessional Poetry", *Journal of Caietele Echinox*, No. 45, pp.214-225.
- Sadeghi Mohsen Abad, Hashem (2014). "A Reflection on the Principles and Theoretical Foundations of Realism in Literature", *Specialized Quarterly Journal of Literary Criticism*, Vol. 7, No. 25. (In Persian).
- Said, Yasir & Nurhayati (2021). "A Review on Rawls Theory of Justice", *International Journal of Law, Environment, and Natural Resources, Injurlens*, Vol. 1, No. 1.
- Serati, Zhila (2006). "The Dawn of Political Literature in Contemporary Iran", *Institute for Humanities and Cultural Studies*, No. 47. (In Persian).
- Seyed Hosseini, Reza (2008). *Literary Doctrines*, Tehran: Negah Publications, Vol. 1, 15th Edition. (In Persian).
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza (2011). *With Lamp and Mirror: In Search of the Roots of Transformation in Contemporary Poetry*, Sokhan Publications. (In Persian).
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza (2023). *Periods of Persian Poetry from the Constitutional Era to the Fall of the Monarchy*, Sokhan Publications. (In Persian).
- Tadjibayev, Musajon & Shegay, Alla (2020). "The Development of Realism in American literature", *Europeam Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, Vol. 8, No. 10.
- Tofighianfar, Ali Hassan, and Zare, Bijan (Winter 2015). "Examining Indicators of the Concept of Social Alienation in the Poetry of Forough Farrokhzad", *Iranian Association of Cultural and Communication Studies Quarterly*, Vol. 11, No. 41. (In Persian).
- Tootonsab, Zahra (2023). "How Tremendous Are Your Deeds: The Reluctant Celebrity and Affective-Feminist Life of Forough Farrokhzad", *Journal of Canadian Theatre Review*, Vol. 194.
- Vaez, Mohammad Reza (2018). *I Am Nothing but the Echo of a Song: A Philosophical Reflection on Forough's Poetry*, Contemporary Negah Publications. (In Persian).
- Varden, Helga (2021). "IX-Kant and Arendt on Barbaric and Totalitarian Evil", *Journal Article, Proceedings of the Aristotelian Society*, Vol. 121, No. 2, pp.

221-248.

Yousefnia, Saeed (2016). *In Search of the Blue Side: A Reflection on the Poetry of Forough Farrokhzad*. Publisher: Parnian-e Khayal. (In Persian).

Zarnigor, Sobirova (2019). "The Realistic Genre and its Development in Word Literature", *International Journal of Recent Technology and Engineering*, Vol. 8, No. 3S.

Ziraksaz, Katayoun; Esmail Azar, Amir; and Tahmasbi, Farhad (2021). "An Inquiry into Realism and Types of Realism in the Poetry of Fereydoon Tavallali", *Quarterly Journal of Persian Language and Literature*, Vol. 13, No. 49, pp. 104-138. (In Persian).

خوانش امر سیاسی در سروده‌های فروغ فرخزاد از منظر رئالیسم انتقادی

مونا نوری ثابت^۱، محمدتقی قزلسفلی^۲، علی کریمی مله^۳

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی گرایش مسائل ایران دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

۲. عضو هیئت‌علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

۳. استاد گروه علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult?ItemID=6181713795/1%>

 <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1403.19.4.6.6>

چکیده

با کاربست رویکرد رئالیسم انتقادی و گردآوری داده با تکنیک تحلیل محتوای کیفی، نوشتار کنونی به بررسی امر سیاسی و مؤلفه‌های آن در سروده‌های فروغ فرخزاد (اشعار اسیر، دیوار، عصیان، تولدی دیگر، ایمان بیاوریم به فصل سرد) می‌پردازد و نشان می‌دهد که چندوچون بستر سیاسی و اجتماعی بر آفرینش و چگونگی ساختاردهی اثر ادبی نقش پررنگی دارد. از دریچه رئالیسم انتقادی می‌توان گفت فروغ پرورده زمانه خویش است و سروده‌های وی پیوندی ناگسستنی با بافت اجتماعی و سیاسی دارند. از این دریچه، نگاه برانداز - درانداز فروغ به امر سیاسی آشکار می‌گردد؛ یعنی وی همچون کنشگری شورنده در برابر کارکرد ساخت سیاسی و اجتماعی می‌شورد و می‌کوشد با درهم‌شکستن بنیادهای آن، به سوی رهایی و آزادی بگریزد. چنین گریختنی سویه دراندازانه سروده‌های فروغ را نمایان می‌سازد. با آگاهی‌گستری، او در نگاه‌هاست‌های خویش در انداختن بنیادهای زیستی دگرگونه را دنبال می‌کند، زیستی تهی از استبداد، مردسالاری، نابرابری، و غیره.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۴

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

فروغ فرخزاد،

رئالیسم انتقادی،

ادبیات،

امر سیاسی،

سیاست، اجتماع

* نویسنده مسئول:

محمدتقی قزلسفلی

پست الکترونیک: m.ghezel@umz.ac.ir

مقدمه

یکی از نواژه‌هایی که نظریه‌پردازان علوم اجتماعی و سیاسی به بحث درباره آن می‌پردازند «امر سیاسی» است. اندیشمندان بسیاری چون پل ریکور، هانا آرنت و شانتال موف بر این باورند که امر سیاسی معنای خاص خود را دارد و چیزی جدای از سیاست است؛ این دو مفهوم یکی نیستند و باید میان آن‌ها فرق گذاشت. برای نمونه، در نظرگاه ریکور، سیاست به مسائلی چون قدرت، تصمیم‌سازی و شر سیاسی برمی‌گردد؛ ولی امر سیاسی درباره پیوندهای خردمندانه در روابط انسانی و یا به عبارتی، در خصوص چگونه زیستن با یکدیگر فراتر از درگیری‌ها و تضادهای طبقاتی است. شاید این تمایزگذاری و جداسازی مفهومی از این رو باشد که در زیست اجتماعی امروز، آنچه سیاسی خوانده می‌شود درون تعریف‌های تنگ و رایج از سیاست نمی‌گنجد.

در تعریف و برداشت معمول، سیاست به معنای نزاع برای کسب، حفظ، گسترش و کاربست قدرت است و بیشتر به فعالیت‌های سازمان‌یافته و امور حقوقی - نهادی مربوط به دولت و حکومت اطلاق می‌شود؛ اما امر سیاسی چیزی فراتر از این موارد و محیط بر سیاست است؛ بدین معنا که افزون بر سیاست و کارهای دولتی و حکومتی، دامنه گسترده‌ای از همه حالات «متأثربودگی» مناسبات قدرت و پیوندهای اجتماعی را دربرمی‌گیرد؛ بنابراین، امر سیاسی حکایت از ظهور نگاهی جدید به آدمی و روابط آن در جامعه دارد و شامل تمامی مسائل اجتماعی اعم از حوزه خصوصی، امر شخصی، جنسیت، نژاد، طبقه، جنبش‌های جدید اجتماعی، سیاست‌رهایی‌بخشی، فمینیسم، فرایند ساختن خود، کارگران، زنان، دانشجویان، فعالان زیست‌بوم و غیره می‌شود؛ از این رو، امر سیاسی باید به مثابه آن چیزی شناخته شود که پیش از این - در تحلیل‌های رایج - «غیرسیاسی» یا «سیاست فرعی و حاشیه‌ای» دانسته می‌شد.

در امر سیاسی، برای درانداختن برنامه‌ای تلاش می‌شود که هدف آن نبرد با ساختار سلطه در مناسبات اجتماعی و فهم چگونگی برساخته شدن سوژه از درون گفتمان‌های متفاوت است؛ چشم‌اندازی که به ما اجازه می‌دهد تنوع روابط قدرت و صور چندگانه انقیاد را درک و برای دستیابی به آزادی و برابری همگان تلاش کنیم؛ به عبارتی دیگر، امر سیاسی بیش از اینکه به سیاست‌ورزی روزمره و مدیریتی محدود شود؛ مستلزم گشایش و گشودن فضایی است که از خلال آن اصول ساختاری و نظم مستقر اجتماع به چالش کشیده می‌شود؛ بنابراین، امر سیاسی یعنی منازعه بر سر اجتماع، بازترسیم مرزبندی‌های سیاسی، مفهوم‌پردازی‌های نو، بازتعریف هویت‌های سیاسی، آشکارسازی چگونگی برساخته شدن اشکال مختلف سوژه و جامعه و در یک کلام، یعنی شیوه زندگی و گونه‌ای از وجود.

از آنجاکه امر سیاسی دامنه گسترده و وسیعی از مسائل و موضوعات اجتماعی را در بر می‌گیرد؛ باید گفت شعر و نویسندگی نیز، به‌عنوان کنشی گفتاری و آفرینشی زبانی، و انتشار آن، به‌عنوان کنشی اجتماعی، در حیطه امر سیاسی جای می‌گیرد. در جهان امروز، سراینده‌گی و نویسندگی، که مردم را مخاطب خود قرار می‌دهد و می‌کوشد در زندگی فردی و جمعی آنان تغییر ایجاد کند، به‌خودی‌خود، رویدادی در عرصه امر سیاسی قلمداد می‌شود. باین‌همه، باید دانست نویسندگی همچنان که خود امری سیاسی به‌شمار می‌رود، بازتاب‌دهنده آن نیز است؛ بدین معنا که مسائل سیاست و اجتماع بازتاب فراوانی در ادبیات دارند و همواره یکی از موضوعات یا محرک‌های نویسندگی و ادب‌پردازی توجه به مسائل زمانه بوده است. ادبیات از زیست اجتماعی می‌تراود و پایه‌ی تحولات جامعه دگرگون می‌شود؛ بنابراین، صرفاً ساخته‌شده ذهن ادیب نیست، بلکه موضوعات اجتماعی از عوامل اصلی پدید آمدن آن به‌شمار می‌روند. نویسندگان مشکلات، ناهمگونی‌ها و عدم تعادل اجتماعی را در نوشته‌های خود بروز می‌دهند و از این‌رو، باید گفت ادبیات «بازتاب روح زمانه» است. در همین راستا، امر سیاسی نیز قائل به این است که واژگان، کنش‌ها و نهادها همگی معنایی اجتماعی دارند و باید در ارتباط با زمینه و بستر کلی خود درک شوند.

طبق این توضیحات، به‌نظر می‌رسد که می‌توان آثار ادبی همه ادوار تاریخ ایران، به‌ویژه از زمان قاجار و مشروطه به بعد را هم یک امر سیاسی و بازتاب‌دهنده شرایط اجتماعی زمانه خود دانست؛ زیرا باور بر این است که استفاده از شعر، رمان، و داستان برای نقد و تحلیل اوضاع موجود بخش جدایی‌ناپذیری از فرهنگ معاصر ایران به‌شمار می‌رود. رساله‌های سیاسی، آثار منظوم و منثور از جمله رمان، شعر و نمایشنامه یا اثر هنری هنرمندان و اندیشه‌هایشان بازتاب روح حقیقی زمانه بوده و در تب‌وتاب تفسیر تحولات پر دامنه این مرزوبوم معنا یافته است؛ به‌سخنی دیگر، متن هنرمندان و نویسندگان ایرانی (چه زن و چه مرد) را نمی‌توان از زمینه آن جدا کرد. واکاوی آثار هنری و ادبی ایرانیان آشکار می‌سازد که چگونه از یک‌سو این متون روح زمانه را در قالب شخصیت‌ها و ماجراها بازتاب می‌دهند و از دگر سو، تیغی تیز برای شوریدن بر نابسامانی‌ها و دردهای اجتماعی هستند. این بازتاب‌ها و شوریدن‌ها را به‌ویژه در آثار و نوشته‌های زنانی چون فروغ فرخزاد هم می‌توان دید.

فروغ فرخزاد (۱۳۴۵-۱۳۱۳ ه.ش) از زنان نامی در شعر فارسی است. برخی او را نقطه عطف در شعر زنانه ایران معاصر می‌دانند و بر این باورند که می‌توان ادبیات زنانه را به دو دوره پیش و پس از وی بخش کرد. شفיעی کدکنی او را نماینده برجسته نسل روشنفکر ایرانی و گزارشگر راستین و جسور لحظه‌های پرفراز و فرود این جماعت می‌داند که آثارش بازتاب

«تنهایی، آوارگی، تسلیم و سکوت» است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۵۶۴). به علاوه، هیچ‌گونه نقابی از صنعت و ریای روشنفکرانه بر چهره شخصیت او دیده نمی‌شود. به تعبیر همایون کاتوزیان «از گناهان فروغ فرخزاد» همین صراحت بیان و مواجهه با شرایط نامطلوب زمانه‌اش بود (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۱۲۷). باری فروغ از خود شش دفتر شعر به یادگار گذاشت که هر کدام از آن‌ها بازنمون روح طغیانگر وی و برآمده از رویدادهای اجتماعی و سیاسی زمانه است. فروغ در یک خانواده نظامی به جهان آمد و تحولات بسیار مهم سیاسی چون جانشینی محمدرضا شاه در سال ۱۳۲۰، تأسیس جبهه ملی توسط مصدق، کشته شدن رزم‌آرا، کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و... را به چشم دید. همه این اتفاقات بر روحیه وی اثر گذاشت؛ به‌دیگر بیان، این وضعیت زندگی و محیط شاعر باعث سرودن آثاری شد که آشکارا از روحیه نقاد و خرده‌گیر وی پرده برمی‌دارند.

نکات پیش‌گفته بیانگر آن هستند که عمده نوشته‌ها و آثار فروغ در حوزه امر سیاسی جای می‌گیرد و بسته به شرایط سیاسی و اجتماعی زمانه، به نگارش درآمده یا «تولید» شده‌اند؛ از همین رو، نوشتار کنونی در پی شناخت عناصر امر سیاسی در آثار وی و بر این فرض استوار است که اشعار او نه تنها شرایط اجتماعی ایران را باز می‌نمایاند، بلکه به‌عنوان ابزاری برای آگاهی‌بخشی، پیکار با بیداد و ستم و تغییر اجتماعی و سیاسی عمل می‌کند. فروغ با استفاده از شعر و استعاره‌های خاص، علاوه بر نقد سرکوب‌های سیاسی و نابرابری‌های اجتماعی، مردم را به تفکر انتقادی و حرکت به سمت تحولات اجتماعی فرامی‌خواند. شایان یادآوری است که برای بررسی مؤلفه‌های امر سیاسی در سروده‌های فروغ (اشعار اسیر، دیوار، عصیان، تولدی دیگر، و ایمان بیاوریم به فصل سرد) از رویکرد رئالیسم انتقادی بهره گرفته می‌شود. این رویکرد بر تحلیل تضادها و نابرابری‌های اجتماعی و سیاسی تمرکز دارد و هدف آن نقد ساختارهای ناعادلانه است. در این رویکرد، واقعیت‌ها از منظر طبقات فرودست و حاشیه‌نشین جامعه تحلیل می‌شوند و نه تنها به توصیف شرایط موجود پرداخته می‌شود، بلکه هدف آن ایجاد تغییرات اجتماعی و فرهنگی به‌منظور رفع نابرابری‌ها است (علیزاده، ۱۳۹۳: ۳۴).

۱. پیشینه پژوهش

درباره فروغ فرخزاد و سروده‌های وی پژوهش‌های بسیاری انجام شده است. پاره‌ای از این پژوهش‌ها به کلیات زندگی، اشعار، شخصیت و اندیشه‌های وی می‌پردازند که برای نمونه چنین‌اند: کتاب نگاهی به فروغ فرخزاد اثر شمیسا (۱۳۹۸)؛ کتاب زنی تنها اثر مایکل هیلمن (بررسی زندگی و اشعار فروغ در بستر تاریخی و اجتماعی دوره پهلوی) (۱۳۹۵)؛ کتاب فروغ

فرخزاد: زندگی نامه ادبی همراه با نامه‌های چاپ‌نشده اثر فرزانه میلانی (ارائه اطلاعاتی درباره زندگی و دیدگاه‌های فروغ) (۱۳۹۵)؛ کتاب پری شادخت شعر: زندگی و شعر فروغ فرخزاد اثر محمود مشرف آزادتهرانی (بررسی اشعار فروغ) (۱۳۹۳)؛ مقاله «در جست‌وجوی جانب‌آبی؛ تأملی در شعر فروغ فرخزاد» اثر سعید یوسف‌نیا (بررسی دیدگاه‌های فروغ) (۱۳۹۵)؛ مقاله «شاخص‌های تأثیرگذار فروغ فرخزاد» اثر علی باباچاهی (بررسی جایگاه فروغ در ادبیات معاصر) (۱۳۷۴) و مقاله «ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت» اثر محمدرضا شفیعی کدکنی (بررسی موقعیت فروغ در شعر فارسی معاصر) (۱۴۰۲).

دسته دیگری از پژوهش‌ها با رویکردی اجتماعی به بررسی موقعیت زنان در شعر فروغ، نابرابری‌های اجتماعی و ساختارهای فرهنگی پرداخته‌اند که برای نمونه می‌توان به موارد پیش رو اشاره کرد: مقاله «بررسی شاخص‌های مفهوم بیگانگی اجتماعی در شعر فروغ فرخزاد» اثر علی حسن توفیق‌یان فر و زارع (بررسی مفهوم بیگانگی در اشعار فروغ) (۱۳۹۴)؛ مقاله «مطلع ادبیات سیاسی در ایران معاصر» اثر ژیلای صراطی (بررسی آثار فروغ به‌عنوان بخشی از ادبیات سیاسی) (۱۳۸۵) و مقاله «قدرت اجتماعی در آثار فروغ فرخزاد: تحلیلی از رئالیسم انتقادی» اثر سیمین علیزاده (بررسی قدرت اجتماعی در آثار فروغ) (۱۳۹۳).

همچنین، پژوهش‌های دیگر نیز از دریچه فمینیستی و با تمرکز ویژه به مسائل زنان درباره فروغ به نگارش درآمده است که نمونه‌هایی چند از آن‌ها در اینجا آورده می‌شود: مقاله «خوانش شعر فروغ از چشم‌انداز زبان‌شناسی کارکردی-سیستمی» اثر حسن‌پور و هاشم (۲۰۱۲)؛ مقاله «چطور کارهای تو شگرف و برجسته‌اند!» اثر توتون‌نسب (۲۰۲۳)؛ مقاله «نمودهای تفکر زنانه در شعر فروغ» اثر واحد دوست و شیخ‌الاسلامی (بررسی مفاهیم زنانه در شعر فروغ) (۱۳۹۲)؛ مقاله «زن در تاریخ ایران معاصر از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی» اثر منصوره اتحادیه و شیرین اسلامی ندوشن (بررسی موقعیت زنان در دوره فروغ) (۱۳۹۰) و مقاله «بررسی و مقایسه اشعار اجتماعی-انتقادی پروین اعتصامی و فروغ فرخزاد» اثر زهرا فرقانی (بررسی تطبیقی اشعار فروغ و پروین) (۱۳۹۰).

در بررسی پیشینه پژوهش باید گفت اگرچه پژوهشگران بسیاری درباره فروغ و سروده‌های وی قلم راندند و نگاشتند، این نگاشته‌ها و قلم‌رانی‌ها بیشتر بر جنبه‌های هنری، اجتماعی و شخصی شاعر متمرکز بوده‌اند. به‌عبارتی دیگر، محققان اغلب اشعار فروغ را از منظر مسائل اجتماعی و زنان بررسی کرده‌اند و به‌طور مشخص و مستقیم به بررسی مقوله‌ای به نام «امر سیاسی» در سروده‌های وی نپرداخته‌اند. از آنجاکه نوشتار کنونی به بررسی این مقوله در

سروده‌های فروغ می‌پردازد و در این راستا، از رویکرد نوپدید رئالیسم انتقادی بهره می‌گیرد، نوشتاری بدیع و جدید به‌شمار می‌رود.

۲. گفتارهای نظری

۱-۲. رئالیسم و رئالیسم انتقادی^۱

در پژوهش حاضر، برای بررسی امر سیاسی در نوشته‌های فروغ فرخزاد از رویکرد «رئالیسم انتقادی» استفاده می‌شود. در ادبیات، رئالیسم بر یک مکتب قدرتمند فکری یا سبک خاصی از نویسندگی دلالت دارد که پس از مکتب رمانتیسم و از میانه‌های قرن نوزدهم در فرانسه سر برآورد. این مکتب ویژگی‌هایی دارد که آن را از دیگر مکاتب متمایز می‌سازد. در زیر به پاره‌ای از این ویژگی‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. رئالیسم به بازنمایی جهان واقع می‌پردازد و تلاش می‌کند جامعه انسانی را به‌طور دقیق و کامل بازآفریند؛ به سخنی دیگر، رئالیسم یعنی بیان واقعیت‌های جامعه و نمایاندن زندگی آنچنان که هست.
۲. تحلیل پدیده‌ها مهم‌ترین مسئله در این مکتب به‌شمار می‌رود و هنرمند در آن، با مشاهده دقیق اجتماع و جهان پیرامون خود، حکم تماشاگری را دارد که به ذکر جزئیات حوادث می‌پردازد و در این کار احساسات خود را دخالت نمی‌دهد؛ به عبارتی، به جای ذهنیات به عینیات پرداخته می‌شود.
۳. در رئالیسم، به دور از هرگونه سوگیری، واقعیات زندگی توده مردم و مشکلات اجتماعی آن‌ها بیان می‌شود.

۴. در این شیوه نگارش، موضوعات گوناگون اجتماع مانند شکاف‌های اجتماعی، فاصله طبقاتی، روابط فرادستی - فرودستی، فقر، بیکاری، فحشا، محرومیت‌ها، ستم، اعتیاد، خرافات موردتوجه قرار می‌گیرد.

۵. در این مکتب، نوشته‌ها بر پایه زندگی و واقعیات موجود جامعه استوار است.

۶. رئالیسم صفات نیک و بد و رفتار آدمی را نه امری ذاتی که محصول شرایط اجتماعی و زمانی می‌داند و از همین رو، می‌کوشد علل و عوامل مؤثر در پیدایش واقعیت‌های اجتماعی را بشناسد. در ادبیات رئالیستی، توصیف انسان به شکل موجودی اجتماعی از برجسته‌ترین ویژگی‌ها به‌شمار می‌رود. رئالیسم شرایط اجتماعی و اوضاع زمانه را علت رفتار انسان‌ها می‌داند و از یک‌سو، به بررسی تأثیر محیط و اجتماع بر واقعیت‌های زیستی می‌پردازد و از سوی

1. Critical Realism

دیگر، علل و عوامل این واقعیت‌ها را جست‌وجو می‌کند (مرادی و سیفی، ۱۳۹۸: ۱۴۷). رئالیست‌های انتقادی چون لوکاچ، گلدمن و باختین بر این باورند که اگر بخواهیم به شناخت درستی از متن برسیم، باید آن را در زمینه‌اش قرار دهیم.

۷. در رئالیسم، جنبه‌های زشت زیست اجتماعی به تصویر کشیده، با وضعیت موجود ستیز و برای تغییر آن کوشش می‌شود.

۸. رئالیست‌ها به طبقات پایین و متوسط جامعه توجه فراوانی دارند و ضمن به تصویر کشیدن مسائل روزمره زندگی این طبقات، شخصیت‌های داستان خود را از میان آن‌ها انتخاب می‌کنند. از این رهگذر، آنان می‌کوشند «تضادهای طبقاتی» را در جامعه برجسته کنند.

۹. رئالیسم انواع گوناگونی دارد که یکی از برجسته‌ترین آن‌ها رئالیسم انتقادی است. رئالیسم انتقادی سبکی است که در آن از یک‌سو نویسنده مشکلات، نواقص، زشتی‌ها و خفقان موجود اجتماعی و وضع اسف‌بار توده مردم را به تصویر می‌کشد و از سوی دیگر، به انتقاد از این مناسبات موجود روی می‌آورد. «رئالیسم انتقادی مخالفی است علیه علم‌گرایی ناتورالیسم و روح‌باوری رمانتیسیم ادبیات بورژوازی. توجه به واقعیت‌های زندگی به همان ترتیبی که جریان دارد، به دور از دروغ و داستان‌پردازی، وظیفه اصلی این نوع ادبیات به‌شمار می‌رود» (رضایی و رستمی، ۱۳۹۱: ۲۲). این مکتب واقعیت انسان و جامعه را به شیوه‌ای انتقادی برای مردم آشکار می‌سازد؛ جنبه‌های ناشایست زیست انسانی را در چهارچوب انتقاد بازنمایی می‌کند و به‌ویژه بر قشر بالای جامعه و صاحبان قدرت می‌شورد. در چهارچوب این سبک نگارش، نویسنده به جهان پیرامون خود واکنشی منفی نشان می‌دهد؛ اوضاع و احوال حاکم بر جامعه را برنمی‌تابد؛ خویشتن را به شکل فردی منزوی از جامعه به تصویر می‌کشد و در نتیجه، آگاهی‌پراکنی و برانگیختن روحیه آشوب را در مردم جهت دگرگون‌سازی وضع موجود پیگیری می‌کند (ساجکوف، ۱۳۶۲؛ خاتمی و تقوی، ۱۳۸۵)

همان‌گونه که اندیشمندان برجسته‌ای چون لوکاچ و باختین می‌گویند، جزء جدایی‌ناپذیر در منش انتقادی سبک رئالیسم پذیرش این مهم است که شخصیت، اندیشه‌ها، اعمال، احساسات و جهت‌گیری‌های انسان برساخته محیط و اوضاع و احوال زندگی اوست. آدمی پیوندی ناگسستنی با جامعه و سیاست دارد و نمی‌توان و نباید آن را جدای از محیط و شرایط در حال تغییر و تحول دانست. البته باید گفت اگرچه جهان بیرون سازنده انسان است؛ انسان هم می‌تواند دگرگون‌ساز باشد؛ یعنی از راه آفرینش، تعهد و پیکار بر جهان بیرون بشورد و حقوق و توانایی‌های از دست‌رفته خویش را بازپس گیرد (قرلسفلی، ۱۳۹۱).

براساس این نکته‌های نظری، می‌توان گفت از آنجاکه فروغ فرخزاد نماینده روح زمانه خویش بود، در نوشته‌های خود از ویژگی‌های محیط اجتماعی اثر پذیرفت، واقعیات و مشکلات زیستی را در آثار خود بازتاب داد، به انتقاد از مناسبات موجود پرداخت و به‌نوعی، دگرگون‌سازی اوضاع زمانه را می‌جست. رئالیسم انتقادی می‌تواند چهارچوب نظری مناسبی برای واکاوی اندیشه‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی وی باشد. در اینجا باید گفت از آنجاکه رئالیسم انتقادی افزون بر نظریه بودن، رویکردی روش‌شناختی هم به‌شمار می‌رود، ما از این نظریه به‌مثابه روش هم بهره خواهیم گرفت.

رئالیسم انتقادی یکی از فلسفه‌های پیشرو علم است و ضمن دربرگرفتن حوزه‌های مختلف علوم طبیعی و انسانی، ژرف‌بینی‌های ارزشمندی درباره علوم اجتماعی و روش‌شناسی‌های آن پیش رو می‌گذارد. رئالیسم انتقادی ویژگی‌ها و مسائل روش‌شناختی چندی دارد که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

۱. جهان مستقل از ذهن آدمی است و شناخت معتبر از آن زمانی به‌دست می‌آید که تأملاتی انتقادی به تجربه‌های خود از هستی داشته باشیم (باسکار، ۲۰۰۸: ۵۳؛ محمدپور و همکاران، ۱۳۹۰).
۲. «ساختارهای اجتماعی» اهمیت فراوانی دارند. رئالیست‌های انتقادی ساختارهای اجتماعی را به همراه انسان‌ها دو موضوع بنیادین شناخت در علوم اجتماعی می‌دانند. در این رهیافت، باور بر این است که ساختار پیش از انسان وجود دارد و آدمی به‌وسیله ساختارهای اجتماعی شکل می‌گیرد و از آن‌ها اثر می‌پذیرد. ساختارها به‌طور علی بر آدم‌ها، ذهنیت، کنش‌ها و اندیشه‌هایشان اثر می‌گذارند؛ به‌عبارت‌دیگر، اندیشه و شناخت بازتاب شرایط سیاسی و اجتماعی است. آدمی از روح زمانه خویش جدا نیست، بلکه مسائل، دشواری‌ها و مشکلات جامعه بر وی بازتابیده می‌شود و افکارش را جهت می‌دهد. اندیشمندان رئالیسم انتقادی دانش را نه خودانگیخته که محصول زمینه اجتماعی می‌دانند و از این رو، بحث آن‌ها درباره ارتباط میان کارگزار و ساختار اجتماعی بر بینش ساخت‌گرایی استوار است (هاوستون، ۲۰۰۱). بر همین پایه، ادبیات بازتاب واقعیت‌های اجتماعی و روساختی است که از زیرساخت‌های اجتماعی می‌جوشد. رئالیسم انتقادی ابزار مهمی برای تحلیل آثار ادبی فراهم می‌آورد. این رویکرد به تحلیل‌گران کمک می‌کند تا ساختارهای اجتماعی پنهان تأثیرگذار بر شخصیت‌ها و رویدادهای داستان را شناسایی کنند و به بررسی چگونگی تأثیر این ساختارها بر پیشرفت داستان بپردازند. به‌ویژه این رویکرد به تحلیل ایدئولوژی‌ها و باورهای پنهان در آثار ادبی می‌پردازد و به نویسندگان

و تحلیلگران این امکان را می‌دهد که فراتر از سطح ظاهری روایت‌ها، لایه‌های پنهانی را مورد بررسی قرار دهند که در آن‌ها وجود دارند (زرین‌گور، ۲۰۱۹: ۸۲).

۳. تبیین علی از رویدادها یا نگاه علی و معلولی به پدیده‌ها: رئالیسم انتقادی در پی آن است که تبیین‌های علی از رویدادهای پیچیده را گسترش دهد. از نظر این رهیافت، هر چیزی زمانی تبیین می‌شود که در زنجیره علی جای گیرد تا علت‌های پیشینی آن شناخته شود. توصیف و تبیین علت‌هایی که منجر به بروز رویدادها می‌شوند از نکته‌های کلیدی در رئالیسم انتقادی به‌شمار می‌رود. در این شیوه شناخت، علت رویدادها در ساختار و بافتار دیده می‌شود؛ به‌سختی، تغییرات در ساختار علت رفتارها هستند؛ بنابراین، پژوهشگر بدین امر می‌پردازد که ساختار و بافتار چگونه است که منجر به تولید رویدادی می‌شود؟ چه چیزی پدیدار مورد نظر را ممکن می‌سازد؟ در این راستا، محقق از داده‌های توصیف‌کننده ساختارهای اجتماعی و شرایط بهره می‌گیرد تا نشان دهد رفتار کارگزار بازتاب یا معلول عوامل ساختاری هستند (آکروید، ۲۰۰۴).

۴. تعامل بین سه عنصر ساختار، سازوکار (ویژگی‌ها) و رویداد/ اثر: طبق نگاه باسکار، ساختارهای واقعی تقویت‌کننده نیروهای علی هستند که به آن‌ها سازوکارهای زاینده یا شکل‌دهنده نیز می‌گویند و سبب پیدایی رویدادها یا اثرهایی می‌شوند که ما می‌بینیم؛ بنابراین، هدف پژوهش در بستر پارادایم رئالیسم انتقادی تبیین از راه سازوکارهایی است که یک رویداد ویژه را می‌آفرینند. در این راستا، ایستن بر این باور است که یک پژوهش در رئالیسم انتقادی باید در پی یافتن جوابی برای این سؤال باشد که: «چه چیزی باعث شده است تا رویدادهای مرتبط با پدیده مورد مطالعه رخ دهد؟» (احسانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۹).

۵. واژگان کلیدی: چند واژه سنگ‌بنای رئالیسم انتقادی هستند: الف) هستار: یعنی هر آنچه بتواند به‌خودی‌خود تغییری پدید آورد. ب) قدرت علی: سبب‌ساز بسیاری از تغییرات می‌شود و بر ضرورت وجود سازوکارها دلالت دارد؛ به‌عبارتی، قدرت‌ها به سازوکارها وابسته‌اند و پشت این نیروهای علی سازوکارهایی نهفته است. ج) سازوکارها. د) گرایش: قدرت‌های علی به گرایش‌هایی می‌انجامد که در جهان اجتماعی به‌صورت الگویی از رویدادها نمود می‌یابد (احسانی‌مقدم و دیگران، ۱۳۹۹).

۶. رئالیسم انتقادی بر تکثرگرایی روش‌شناختی استوار است و بر بهره‌گیری ترکیبی از روش‌های چندگانه گردآوری داده (ترکیب روش‌ها و تکنیک‌های کمی و کیفی) - بسته به ماهیت موضوع مورد مطالعه - تأکید دارد (استون، ۲۰۰۲). بر این اساس، در نوشتار کنونی، برای

گردآوری داده از تکنیک «تحلیل محتوای کیفی» استفاده می‌شود. در این راستا، متون و نوشته‌های فروغ (اشعار اسیر، دیوار، عصیان، تولدی دیگر و ایمان بیاوریم به فصل سرد) مورد بررسی و خوانش قرار خواهد گرفت.

۲-۲. امر سیاسی و مؤلفه‌های آن

امر سیاسی مفهومی پیچیده است که شامل مسائل گوناگون سیاسی و اجتماعی چون قدرت، حکمرانی و روابط انسانی می‌شود. این مفهوم از علم سیاست به‌عنوان یک رشته تخصصی فراتر می‌رود و افزون بر کنش‌های دولتی، ارزش‌ها، باورها، و هنجارهای اجتماعی را نیز دربر می‌گیرد (هامپمن، ۲۰۰۴: ۱۲۱). به سخن دیگر، امر سیاسی که به‌ویژه در آثار شانتال موف، کالین‌های و کارل اشمیت مطرح شده است، فراتر از سیاست‌های مرسوم و ساختارهای رسمی دولت‌ها، به تحلیل جنبه‌های زندگی روزمره، روابط شخصی و مسائل اجتماعی می‌پردازد.

موف با تأکید بر تمایز میان «سیاست» و «امر سیاسی»، تلاش می‌کند الگویی جدید برای درک عمیق‌تر این تمایز ارائه دهد. از نظر او، سیاست به مسائل دموکراتیک و نظم اجتماعی در سطح ملموس مرتبط است؛ درحالی‌که «امر سیاسی» به ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و حتی زیست‌جهانی توجه دارد (موفه، ۱۹۰۲: ۱۱۰). کالین‌های نیز تأکید می‌کند که «امر سیاسی» نه تنها به مسائل معرفت‌شناختی، بلکه به واقعیت‌های هستی‌شناسانه نیز مربوط می‌شود و به‌طورکلی، در تقابل با علم سیاست قرار دارد (های، ۱۳۹۰: ۱۰۶). کارل اشمیت، به‌عنوان پیشگام در طرح مفهوم «امر سیاسی»، معتقد است که این امر یک ویژگی بنیادی در زندگی بشری است که نمی‌توان آن را از سیاست جدا کرد. از نظر او، سیاست همواره در درون «امر سیاسی» تعریف می‌شود و انسان‌ها نمی‌توانند از آن گریزی داشته باشند (اشمیت، ۱۹۰۳: ۶۵).

امر سیاسی، بنا به سرشت پیچیده و چندلایه خود، مؤلفه‌ها و عناصر گوناگونی دارد که به یاری آن‌ها می‌توان به تحلیل، تبیین و درک بهتری از این مفهوم نائل شد. عدالت‌جویی، برابری حقوق زنان، آزادی‌خواهی، نفی سرکوب سیاسی، استعمارستیزی، بیگانگی فرهنگی و مسائل اجتماعی نظیر فقر، تبعیض‌های قومی و مذهبی، بحران‌های زیست‌محیطی و غیره از جمله این مؤلفه‌ها به‌شمار می‌روند که در ادامه به توضیح بیشتر آن‌ها می‌پردازیم.

۱-۲-۲. عدالت‌جویی

عدالت‌خواهی یکی از مؤلفه‌های بنیادی امر سیاسی است. در جوامع مدرن، عدالت‌نه‌تنها به معنای توزیع عادلانه منابع و فرصت‌ها، بلکه به معنای تضمین حقوق برابر برای تمامی شهروندان

نیز تعریف می‌شود. عدالت‌جویی به‌طور خاص به ساختارهای اجتماعی و سیاسی اشاره دارد که در آن افراد، فارغ از طبقه اجتماعی، نژاد، جنسیت و ویژگی‌های فردی، از حقوق و فرصت‌های برابر برخوردار هستند. به‌عنوان نمونه، جان رالز در نظریه «عدالت به‌عنوان انصاف» بیان می‌کند که جامعه‌ای عادلانه است که اصول عدالت آن به‌گونه‌ای تنظیم شده باشد که منافع بی‌بهره‌ترین اعضای جامعه نیز مدنظر قرار گیرد (سعید و نورحیاتی، ۲۰۲۱: ۳۵). در این چهارچوب، امر سیاسی به‌عنوان کوششی برای ایجاد و حفظ عدالت اجتماعی و سیاسی دیده می‌شود.

۲-۲-۲. برابری حقوق زن و مرد

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در سیاست معاصر برابری حقوق زن و مرد است. جنبش‌های فمینیستی و حقوق بشر همواره در تلاش بوده‌اند تا برابری جنسیتی را در تمامی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تحقق بخشند. این مؤلفه شامل به چالش کشیدن ساختارهای پدرسالاری و تبعیض‌های موجود در حقوق زنان می‌شود. برابری جنسیتی به معنای حق زنان برای مشارکت کامل و برابر در فرایندهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است. طبق نظریه‌های فمینیستی، امر سیاسی باید چنان ساختار یابد که هیچ‌گونه تبعیض جنسیتی وجود نداشته باشد و زنان به اندازه مردان از حقوق برابر برای مشارکت در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی برخوردار باشند (باتلر، ۲۰۰۹: ۲۰).

۲-۲-۳. آزادی خواهی

آزادی خواهی یکی دیگر از مؤلفه‌های بنیادین امر سیاسی به‌شمار می‌رود. آزادی فردی و اجتماعی از دیرباز در بسیاری از جنبش‌های سیاسی، به‌ویژه در سنت‌های لیبرالی و دموکراتیک، محور اصلی بوده است. در این معنا، آزادی یعنی حق افراد برای انتخاب‌های آزادانه در زندگی شخصی، اجتماعی و سیاسی، بدون آنکه از سوی قدرت‌های بیرونی یا حکومت محدود شود. نظریه‌پردازانی چون جان استوارت میل در کتاب درباره آزادی تأکید می‌کنند که آزادی فردی باید در چهارچوبی قرار گیرد که به دیگران آسیب نرساند و جامعه را دچار ضرر نکند. به‌طورکلی، آزادی خواهی به معنای نفی هرگونه اقتدار و سرکوب سیاسی است که موجب محدودیت حقوق فردی می‌شود (کوهن، ۲۰۱۷: ۵۶۸).

۲-۲-۴. نفی اقتدار و سرکوب سیاسی

نفی اقتدارگرایی و سرکوب سیاسی را می‌توان از دیگر مؤلفه‌های مهم امر سیاسی دانست. این

مؤلفه به چالش کشیدن قدرت‌های اقتدارگرا و سیستم‌های دیکتاتوری اشاره دارد که از طریق سرکوب آزادی‌های فردی و سیاسی، مانع از رشد و توسعه اجتماعی می‌شوند. نظریه‌پردازان سیاسی چون هانا آرت، در آثار خود به‌ویژه در اصول حکومت‌داری توتالیتر، بر این نکته تأکید دارند که دولت‌های توتالیتر از طریق سرکوب هرگونه مخالفت، آزادی‌های مدنی را محدود می‌کنند و مردم را تحت سلطه و کنترل قرار می‌دهند (واردن، ۲۰۲۱: ۲۳۵). در این زمینه، امر سیاسی به معنای مبارزه با این اقتدارگرایی‌ها و تلاش برای تضمین آزادی‌های فردی و جمعی است.

۵-۲-۲. مسائل اجتماعی

همان‌گونه که گفته شد، امر سیاسی شامل مسائل گوناگون اجتماعی نیز می‌شود. این مسائل به مشکلاتی اشاره دارند که جوامع مختلف با آن‌ها روبه‌رو هستند، از جمله فقر، نابرابری اجتماعی، حقوق اقلیت‌ها، شکاف‌های قومی و مذهبی و بحران‌های زیست‌محیطی. در دنیای معاصر، امر سیاسی به‌طور مستقیم با این مسائل در ارتباط است و تلاش می‌کند تا از طریق سیاست‌های عمومی، عدالت اجتماعی و رفاه عمومی را ارتقا دهد. این مسائل اغلب باعث ایجاد جنبش‌های اجتماعی و سیاسی می‌شوند که هدف آن‌ها مبارزه برای حقوق بشر و حقوق اجتماعی در برابر تبعیض‌های موجود است (اوماهونی، ۲۰۲۱: ۱۹).

۶-۲-۲. استعمارستیزی

مبارزه با استعمار از دیگر مؤلفه‌های مهم امر سیاسی است. استعمارگرایی تاریخی به‌ویژه در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، همچنان اثرات خود را بر جوامع مستعمره‌نشده بر جای گذاشته است. استعمار نه تنها به معنای اشغال سرزمین‌ها، بلکه به معنای تحمیل ارزش‌ها و فرهنگ‌های بیگانه به جوامع استعماری است. در این راستا، بسیاری از کشورهای مستعمره و جنوب جهانی به مبارزه با استعمار و بازسازی هویت‌های فرهنگی و اجتماعی خود پرداخته‌اند. این مبارزه‌ها اغلب به‌صورت جنبش‌های ضداستعماری و انقلاب‌های ملی شکل می‌گیرند که هدف آن‌ها رهایی از سلطه قدرت‌های خارجی و بازیابی خودمختاری ملی است.

۷-۲-۲. بیگانگی فرهنگی

بیگانگی فرهنگی و مبارزه با آن یکی دیگر از مؤلفه‌های امر سیاسی قلمداد می‌شود که به‌ویژه در دنیای جهانی شده و تحت تأثیر مدرنیته اهمیت پیدا کرده است. بیگانگی فرهنگی زمانی به‌وجود

می‌آید که فرهنگ‌های بومی تحت تأثیر فرهنگ‌های غالب یا بیگانه قرار می‌گیرند. در این شرایط، جوامع می‌توانند احساس هویت و تعلق فرهنگی خود را از دست بدهند. امر سیاسی در این راستا به معنای تلاش برای حفظ تنوع فرهنگی و هویت‌های محلی و مقابله با روندهای جهانی‌شدن است که ممکن است به نابودی یا تغییر هویت‌های بومی بینجامد (لمبه، ۲۰۲۴: ۲۱۰).

۳. فرخزاد و بیان امر سیاسی و بازتاب رئالیسم انتقادی

سروده‌های فروغ با مفاهیم اجتماعی و سیاسی گوناگون پیوند دارد. وی در اشعار خود مانند اسیر، دیوار، عصیان، تولدی دیگر و ایمان بیاوریم به فصل سرد، به مؤلفه‌های امر سیاسی چون عدالت‌جویی، برابری حقوق زنان و مردان، آزادی‌خواهی، نفی اقتدارگرایی و بیگانگی فرهنگی می‌پردازد که در واقع، چندوچون زیست سیاسی و اجتماعی ایران در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ میلادی را بازتاب می‌دهند. خوب است توجه کنیم که تولد فروغ در ۱۳۱۳، مقارن با تولد برخی از مشاهیر و متفکران مهم ایرانی مانند احمد شاملو (۱۳۰۴)، سهراب سپهری (۱۳۰۷)، علی شریعتی (۱۳۱۲)، سید حسین نصر (۱۳۱۲) و داریوش شایگان (۱۳۱۳) بوده است (واعظ، ۱۳۹۷: ۷۷). در ادامه، به این مؤلفه‌ها می‌پردازیم.

۱-۳. بی‌عدالتی و نابرابری

فروغ در سراسر سروده‌های خود از ژرفای بی‌عدالتی، ستم، تبعیض و نابرابری گله می‌کند. او پی‌درپی از ساختارهای مردسالارانه فشارزا و سرکوبگری سخن می‌گوید که محدودیت‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی گسترده‌ای به بار آورده‌اند و با نابود کردن آزادی‌های فردی، به محرومیت زنان از داشتن حقوق برابر با مردان دامن زده‌اند و آن‌ها را از رسیدن به آرزوها و پیشرفت فردی و اجتماعی باز داشته‌اند. این ساختارهای سیاسی و اجتماعی زمانه همانند زندان‌هایی هستند که به‌ویژه زنان را به بند کشیده‌اند و آنان را از پهنه‌های گوناگون زیستی و گستره شهروندی به پستوی ناتوانی و تنهایی رانده‌اند. چندی بعد از انتشار تولدی دیگر، او در نامه‌ای از این موقعیت شکوه کرده است: «دنایی که تا چشم کار می‌کند دیوار است و دیوار است و دیوار است و جیره‌بندی آفتاب» (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۱۳۸). فروغ در نوشته‌های خود نه تنها به زبانی ساده و دلنشین این دربندشدگی ملال‌آور و بیرون‌رانندگی محقرانه از زیست اجتماعی و سیاسی را به نمایش می‌گذارد، با بیانی تند و کوبنده نیز بر چنین وضعیتی می‌تازد. این تازشگری آشکارا بازنمون رئالیسم انتقادی در سروده‌های فروغ است؛ در راستی، وی

نماینده روحی است که اسارت زنان را نمی‌پذیرد، روحی تازنده و شورنده بر ساختار بیداد و ستم زمانه که نموده‌های آن را می‌توان در سروده‌های زیر دید:

جدول شماره ۱: نمونه سروده‌های بی‌عدالتی و نابرابری

منبع	نمونه سروده‌ها	شعر
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۱۵	«شیشه پنجره‌ها می‌لرزد/ تا که او نعره زنان می‌آید»	اسیر (دیو شب)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۶۰	«جسم‌های خسته ما در رکود خویش / زندگی را شکل می‌بخشند»	دیوار (دنیای سایه‌ها)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۱۴۶	«حیات خانه ما تنهاست / حیات خانه ما / در انتظار بارش یک ابر ناشناس / خمیازه می‌کشد / و حوض خانه ما خالی است»	ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد (دل‌م برای باغچه می‌سوزد)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۷۱	«مرمرین پله آن غرفه عاج / ای دریغا که ز ما بس دور است»	عصیان (ظلمت)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۱۱۱	«مردم / گروه ساقط مردم / دل‌مرده و تکیده و مبهوت / در زیر بار شوم جسدهاشان / از غربتی به غربت دیگر می‌رفتند»	تولد دیگر (آیه‌های زمینی)

۲-۳. آزادی‌خواهی و نفی سرکوب

آزادی‌خواهی و رهایی از ساختار سرکوب یکی دیگر از مؤلفه‌های امر سیاسی و بازتابنده رئالیسم انتقادی در سروده‌های فروغ فرخزاد به‌شمار می‌رود. اشعار فروغ، نمادی از رهایی، جست‌وجوی آزادی فردی و انسانی، بازآفرینی، تحول و زیستی دوباره است. او به مخالفت با وضع موجود می‌پردازد و بر لزوم ایستادگی در برابر هرگونه وابستگی و تن دادن به اجبارهای اجتماعی پای می‌فشارد. شاعر در این سروده‌ها تصویر فردی آزاد و ساخت‌شکن را به نمایش می‌گذارد که درهم‌شکستن ساختارهای ننگ‌زننده اجتماعی و سیاسی را می‌جوید؛ ساختارهایی که به شیوه‌ای استبدادی، مهارگر و اقتدارگرا عمل می‌کنند و با ساختن هویتی پست و مادون از زنان، آن‌ها را به‌عنوان موجوداتی کم‌توان و سرسپرده معرفی می‌کنند. این سروده‌ها در واقع نمادی از پیکار با دستگاه سرکوب و اقتدار سیاسی و اعتراض جدی به وضعیت موجود به‌شمار می‌رود (ایات زیر نشان‌دهنده چنین نمادی است) و از این‌رو، رئالیسم انتقادی در بالاترین سطح خود در آن به نمایش گذاشته شده است (میلانی، ۱۳۹۵: ۱۲۳).

جدول شماره ۲. نمونه سروده‌های آزادی‌خواهی و نفی سرکوب

منبع	نمونه سروده‌ها	شعر
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۲۵	«وای از این چشمی که می‌کاود نهان / روز و شب در چشم من راز مرا»	اسیر (راز من)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۵۵	«دامن از آن سرزمین دور برچیده / ناشکیبا دشت‌ها را نوردیده / روزها در آتش خورشید رقصیده / نیمه‌شب‌ها چون گلی خاموش / در سکوت ساحل مهتاب روییده»	دیوار (ستیزه)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۱۳۶	«آیا دوباره گیسوانم را / در باد شانه خواهم زد؟ / آیا دوباره باغچه‌ها را بنفشه خواهم کاشت؟»	ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۷۷	«می‌خزم همچو مار تبادری / بر علف‌های خیس تازه سرد / آه با این خروش و این طغیان / دل گمراه من چه خواهد کرد؟»	عصیان (جنون)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۸۴	«نگاه کن که غم درون دیده‌ام / چگونه قطره قطره آب می‌شود / چگونه سایه سیاه سرکشم / اسیر دست آفتاب می‌شود»	تولد دیگر (آفتاب می‌شود)

۳-۳. استعمار و بیگانگی فرهنگی

شکوه از استعمار و پیامدهای ناخوشایند فرهنگی و اجتماعی آن از دیگر مؤلفه‌های امر سیاسی در سروده‌های فروغ است. در سروده‌های خویش، فروغ از جامعه و مردمانی می‌نویسد که گرفتار بحران معنا، سردرگمی، بی‌احساسی و تهی از شور و نشاط هستند و در سایه‌سار استعمار، به ناخوشایندهایی چون بیگانگی فرهنگی دچار آمده‌اند. برای نمونه، همانا شعر فصل سرد بازتابنده جامعه‌ای است که نیروهای شورزدا و کرحتی‌انگیز بر آن چیره شده‌اند. این نیروهای اغلب برآمده از استعمار، در دوران پادشاهی محمدرضا شاه، جامعه را از اهداف، آرمان‌ها، هویت و فرهنگ ملی خود دور ساختند و آن را دچار سرگشتگی، بی‌پناهی، بی‌معنایی، پوچی و تهی‌بودگی کردند؛ بنابراین، باید سروده‌های فروغ به همراه زبان سرد و تصاویر تیره‌وتار آن از یک‌سو، بازنمون سویه‌های ناشایست زیست انسانی و وضع افسوس‌برانگیز توده مردم و ازسوی دیگر، نمایانگر خرده‌گیری شاعر از چنین سویه‌ها و وضعیتی است که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در جدول زیر یافت.

جدول شماره ۳. نمونه سروده‌های استعمار و بیگانگی فرهنگی

منبع	نمونه سروده‌ها	شعر
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۲۷	«دائم اکنون از آن خانه دور / شادی زندگی پر گرفته»	اسیر (خانه متروک)
فرخزاد: ۱۳۹۶: ۴۱	«آه، آری ... این منم، اما چه سود/ او که در من بود دیگر نیست، نیست/ می خروشم زیر لب دیوانه وار/ او که در من بود آخر کیست، کیست؟»	دیوار (گمشده)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۱۳۵	«بعد از تو ما به میدان‌ها رفتیم/ و داد کشیدیم/ زنده باد/ مرده باد/ و در هیاهوی میدان برای سکه‌های کوچک آوازه خوان/ که زیرکانه به دیدار شهر آمده بودند دست زدیم»	ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد (ای هفت سالگی)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۶۴	«اینجا، ستاره‌ها همه خاموش اند/ اینجا، فرشته‌ها همه گریان اند/ اینجا، شکوفه‌های گل مریم/ بی قدر تر ز خار بیابان‌اند»	عصیان (شعری برای تو)
فرخزاد، ۱۳۹۶: ۱۰۶	«صداهایی، از دور، از آن دشت غریب، بی ثبات و سرگردان همچون حرکت باد»	تولد دیگر (در غروب ابدی)

نتیجه گیری

سروده‌های فروغ فرخزاد امر سیاسی را از دریچه رئالیسم انتقادی بازتاب می‌دهند. این سروده‌ها «از زمانه و بر زمانه» هستند. در این زمینه، می‌توان گفت اندیشه‌ها، نگرش‌ها، رویکردها و احساسات فروغ از یک سو نه خودانگیخته که روساختی جوشیده و خروشیده از زیرساخت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به‌شمار می‌روند و از سوی دیگر، می‌کوشند پیکر این زیرساخت‌ها را بخراشند و درهم‌شکنند؛ به سخنی دیگر، سروده‌های وی برآمده از ویژگی‌های زمانه و نیز در برابر آن‌هاست؛ بنابراین، در اینجا آشکارا می‌توان اثرگذاری ساختار بر کارگزار و نیز کوشش کارگزار برای دگرگون‌سازی ساختار را دید که خود یکی از نشانگان رئالیسم انتقادی است.

از دهلیزی دیگر نیز می‌توان بازتاب امر سیاسی و مؤلفه‌های آن را در سروده‌های فروغ از دریچه رئالیسم انتقادی نگریست. ما این دهلیز را سه‌گانه «نمایش، ستیزش و دگرش» می‌نامیم. فروغ در سروده‌های خود، نخست، به بازنمایی جهان بیرون و آنچه هست (هستار) می‌پردازد و دشواری‌های زمانه و سویه‌های زشت زیست اجتماعی (بیداد، ستم، نابرابری،

در بندبودگی، تنهایی، خواری، پستی، پوچی، بی‌معنایی و غیره) را به نمایش می‌گذارد. وی سپس چنین هستار یا نموداری را بر نمی‌تابد و با زبانی کوبنده و بُرا به ستیز با ریشه‌های آن (ساختار سرکوب، خودکامگی، استعمار، مردسالاری، و غیره) بر می‌خیزد. در اینجاست که ادبیات و شعر به‌سان ابزاری برای مقاومت در برابر قدرت در می‌آید و می‌کوشد جهانی نو در اندازد که خود بازنمون کارکرد دگرش یا دگرگون‌خواهی آن است. فروغ در سروده‌های خود دگرگون‌سازی وضع کنونی یا گریز از هستار بیمار سرشار از زشتی به‌سوی بودنی آمیخته با آزادی، برابری، دادگری، معنا، شادی و غیره را بایسته می‌خواند و در این راستا، به آگاهی‌پراکنی و برانگیختن روحیه شورش در مردم روی می‌آورد. او از مردم می‌خواهد به هستی خویش بنگرند، درباره چندوچون آن بیندیشند و سرانجام، در راه رسیدن به زیستی بهینه گام بردارند. سه‌گانه نمایش، ستیزش و دگرش نشان می‌دهند که فروغ درد هستی و بایستگی گذار از آن را در سینه داشت و در این معنا می‌توان وی را یک اندیشمند سیاسی و اجتماعی دانست.

منابع

- اتحادیه (نظام مافی)، منصوره؛ بیانی (اسلامی ندویشن)، شیرین (۱۳۹۰). زن در تاریخ ایران معاصر (از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی). تهران: انتشارات کویر.
- اسدپور، فروغ (۱۳۹۷). «رنالیسم انتقادی»، نشریه فضا و دیالکتیک. دفتر دوم. شماره ۸.
- اشمیت، کارل (۱۴۰۳). مفهوم امر سیاسی. ترجمه یاشار جیرانی. تهران: انتشارات ققنوس.
- اکبرزاده، ناهید؛ کریمی مطهر، جان‌الله (۱۴۰۰). «نقد و بررسی مکتب رنالیسم انتقادی در ایران (براساس داستان‌های فارسی شکر است و گیله‌مرد)»، پژوهشنامه نقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی. دوره ۲۱. شماره ۱۰. پیاپی ۹۸: ۵۱-۲۷.
- باباجاهی، علی (۱۳۷۴). «شاخص‌های تأثیرگذار فروغ فرخزاد»، آدینه. شماره ۱۰۲.
- بصیری، محمدصادق و همکاران (۱۳۹۳). «نقد و تحلیل رنالیسم در ادبیات داستانی ایران»، پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت. سال سوم. شماره ۱.
- بوردیو، پیر (۱۴۰۰). تمایز: نقد اجتماعی قضاوت‌های ذوقی. ترجمه حسن چاوشیان. چاپ هفتم. تهران: ثالث.
- توفیقیان‌فر، علی‌حسن؛ زارع، بیژن (۱۳۹۴). «بررسی شاخص‌های مفهوم بیگانگی اجتماعی در شعر فروغ فرخزاد»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات. سال یازدهم. زمستان. شماره ۴۱.
- خاتمی، احمد؛ تقوی، علی (۱۳۸۵). «مبانی و ساختار رنالیسم در ادبیات داستانی»، نشریه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۶.
- خلیفه بناروانی، بهمن (۱۳۸۲). دیوان فروغ فرخزاد: اسیر، عصیان، تولدی دیگر و ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد. ناشر طلاییه، ۴۰۰.
- دانایی‌فرد، حسن و همکاران (۱۳۹۹). «روش‌شناسی پژوهشی رنالیسم انتقادی؛ فهم مبانی، فرایند و اسلوب اجرا»، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی. سال بیست‌وششم، شماره ۱۰۲.
- رضایی، احمد؛ رستمی، الهه (۱۳۹۱). «بررسی و تحلیل مقایسه‌ای مؤلفه‌های مکتب رنالیسم در دو داستان معاصر دوستی خاله‌خرسه جمالزاده و زار صفر رسول پرویزی»، نشریه مطالعات داستانی. شماره ۲.
- زیرکساز، کتیور؛ اسماعیل‌آذر، امیر؛ طهماسبی، فرهاد (۱۴۰۰). «جستاری در رنالیسم و انواع واقع‌گرایی در شعر فریدون توللی»، فصلنامه زبان و ادب فارسی. دوره ۱۳. شماره ۴۹: ۱۳۸-۱۰۴.
- ساجکوف، بوریس (۱۳۶۲). تاریخ رنالیسم؛ پژوهشی در ادبیات رنالیستی از رنسانس تا امروز. ترجمه محمدتقی فرامرزی. تهران: نشر تندر
- سیدحسینی، رضا (۱۳۸۷). مکتب‌های ادبی. جلد اول. چاپ پانزدهم. تهران: انتشارات نگاه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۰). با چراغ و آینه؛ در جست‌وجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۴۰۲). ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت. تهران: سخن. ۱۷۶
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۸). نگاهی به فروغ فرخزاد. تهران: انتشارات مروارید.
- صادقی محسن‌آباد، هاشم (۱۳۹۳). «تأملی در اصول و بنیادهای نظری رنالیسم در ادبیات»، فصلنامه

- تخصصی نقد ادبی. سال هفتم. شماره ۲۵.
- صراطی، ژیلا (۱۳۸۵). مطلع ادبیات سیاسی در ایران معاصر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره ۴۷.
- علیزاده، سیمین (۱۳۹۳). «قدرت اجتماعی در آثار فروغ فرخزاد: تحلیلی از رئالیسم انتقادی»، مجله پژوهش های فرهنگی.
- فرقانی، زهرا (۱۳۹۰). «بررسی و مقایسه اشعار اجتماعی - انتقادی پروین اعتصامی و فروغ فرخزاد»، پایان نامه کارشناسی ارشد.
- فرخزاد، فروغ (۱۳۹۶). دیوان کامل اشعار فروغ فرخزاد. قم: انتشارات ملینا.
- قزلسلفی، محمدتقی (۱۳۹۱). زیبایی شناسی و سیاست. انتشارات دانشگاه مازندران.
- قزلسلفی، محمدتقی؛ بابلی نیا، عبدالله (۱۳۹۰). «ادبیات و سیاست، رئالیسم انتقادی در ادبیات ایران ۱۳۵۷ - ۱۳۲۰ محمود دولت آبادی و بزرگ علوی»، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه مازندران.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۸۵). هشت مقاله در تاریخ و ادب معاصر. تهران: نشر مرکز.
- کیانی، هاله (۱۴۰۱). بازاندیشی انتقادی جریان شناسی ادبیات معاصر ایران. تهران: انتشارات طرح نو، ۴۱۹.
- محمدپور، احمد؛ علیزاده، مهدی؛ رضایی، مهدی (۱۳۹۰). «مقدمه‌ای بر بنیان‌های فلسفی و روش‌شناختی رئالیسم انتقادی»، دوفصلنامه علمی و تخصصی اسلام و علوم اجتماعی. سال سوم. شماره ۵.
- مرادی، کبری؛ سیفی، طیبه (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی رئالیسم انتقادی در داستان‌های مصطفی لطفی منفلوطی و محمدعلی جمالزاده»، پژوهش‌های ادبیات تطبیقی. دوره ۷. شماره ۴.
- مشرف آزادتهرانی، محمود (۱۳۹۳). پریشادخت شعر (زندگی و شعر فروغ فرخزاد)، چاپ چهارم. تهران: نشر ثالث.
- موفه، شانتال (۱۴۰۱). بازگشت امر سیاسی. ترجمه جواد گنجی. تهران: نشر نی.
- مهدی‌پور، محمد؛ خاکپور، محمد (۱۳۹۰). «بررسی و تحلیل تحولات شعر فارسی معاصر بر بنیاد تأثیرپذیری از حوادث اجتماعی»، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. دانشگاه تبریز. رساله دکتری.
- میلانی، فرزانه (۱۳۹۵). فروغ فرخزاد؛ زندگی نامه ادبی همراه با نامه‌های چاپ‌نشده. تورنتو: نشر پرشین سیرکل.
- واحد دوست، مهوش؛ شیخ‌الاسلامی، فرشته (۱۳۹۲). «نمودهای تفکر زنانه در شعر فروغ فرخزاد»، مطالعات و تحقیقات ادبی. شماره ۱۷.
- واعظ، محمدرضا (۱۳۹۷). جز طین یک ترانه نیستم؛ تأملی فلسفی درباره شعر فروغ. تهران: نشر نگاه معاصر.
- های، کالین (۱۳۹۰). درآمدی انتقادی بر تحلیل سیاسی نوشته کالین های. ترجمه احمد گل محمدی. تهران: نشر نی.
- هیلمن، مایکل (۱۳۹۵). زنی تنها (فروغ و شعرش). ترجمه تینا حمیدی. چاپ اول. نشر هنوز.
- یوسف‌نیا، سعید (۱۳۹۵). در جست‌وجوی جانب‌آبی: تأملی در شعر فروغ فرخزاد. پرنیان خیال. ۲۶۴.
- Ackroyd, Stephen (2004). "Some implication of critical realism". In *Critical Realist Applications in Organisation and Management Studies*, Ed by Fleetwood, Steve and Ackroyd, Stephen, Routledge.

- Bhaskar, Roy (2008). *A Realist Theory of Science*. London: Routledge, 304.
- Buchanan, Jack H & Reineman, Douglas J (2013). "Critical Realist Integral Methodological Pluraism"; *Journal of Integral Theory and Practice*. 8(3&4): 317–325.
- Butler, Judith (2009). *Sexual Politics, Torture, and Secular Time, Intimate Citizenships*. Imprint Routledge.
- Cohen-Almagor, Raphael (2017). "J.S. Mill's Boundaries of Freedom of Expression: A Critique", *Philosophy*, Volume: 92, Issue: 4: 565 – 596.
- Easton, Geoff (2002). "Marketing: a critical realist approach", *Journal of Business Research*. Volume 55. Issue 2: 103-109.
- Hassanpour, Forough & Hashim, Ruzy Suliza (2012). "Reading Forough Farrokhzad's Poetry From The Perspective Of Systemic Functional Linguistics", *GEMA Online™ Journal of Language Studies*. Volume 12 (3). Special Section.
- Houston, Stan (2001). "Beyond Social Constructionism: Critical Realism and Social Work", *The British Journal of Social Work*. Vol. 31, No. 6.
- Hutptmann, Emily (2004). "A Local History of The Political", *Sage Journals*. Vol: 32. Issue: 1.
- Lumbe, Guy Pierre Kabemba (2024). "Cultural Alienation Through the Lens of Development", *African Review of Economics and Finance*, Vol. 16, No.1.
- Ndayisenga, Zenon (2022). "Faon on the Arbitrariness of Using Violence: An Inevitable for Both Colonialism and Decolonization", *Journal of Black Studies*. Volume: 53. Issue: 5: 464-484.
- O'Mahony, Patrick (2021). "Habermas and the public sphere: Rethinking a key theoretical concept", *European Journal of Social Theory*: 1-22.
- Panait, Raluca (2023). "The Western Reception of Forugh Farrokhzad: New Orientalism and Confessional Poetry", *Journal: Caietele Echinoc*. No: 45: 214-225.
- Said, Yasir & Nurhayati (2021). "A Review on Rawls Theory of Justice", *International Journal of Law, Environment, and Natural Resources, Injurlens*. Volume 1. Issue 1.
- Tadjibayev, Musajon & Shegay, Alla (2020). "The Development of Realism in American literature", *Europeam Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*. Vol: 8, No: 10.
- Tootonsab, Zahra (2023). "How Tremendous Are Your Deeds: The Reluctant Celebrity and Affective-Feminist Life of Forough Farrokhzad", *Journal: Canadian Theatre Review*. Vol:194.
- Varden, Helga (2021). "IX-Kant and Arendt on Barbaric and Totalitarian Evil", *Journal Article, Proceedings of the Aristotelian Society*. Volume 121, Issue 2: 221–248.
- Zarnigor, Sobirova (2019). "The Realistic Genre and its Development in Word Literature", *International Journal of Recent Technology and Engineering*. Vol: 8, Issue-3S.